

РОЗДІЛ 5.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА РОЗВИТКУ СУДОВО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ДОКУМЕНТІВ

Батюк О.В.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри кримінального права і процесу

Волинського національного університету

імені Лесі Українки

У статті автор проводить комплексний аналіз історичних джерел та наукових поглядів учених-криміналістів щодо розвитку та використання судово-технічної експертизи документів у практиці розслідування злочинів. На цій основі автор визначає власні бачення щодо вдосконалення механізму провадження судово-технічної експертизи документів (надалі СТЕД), з метою виконання завдань кримінального судочинства.

Ключові слова: криміналістика, документ, експертиза, комп'ютерні технології.

В статье автор проводит комплексный анализ исторических источников и научных взглядов ученых криминалистов относительно развития и использования судебно-технической экспертизы документов в практике расследования преступлений. На этой основе автор определяет собственное видение относительно усовершенствования механизма проведения судебно-технической экспертизы документов (далее СТЕЭД), с целью выполнения задач уголовного судопроизводства.

Ключевые слова: криминалистика, документ, экспертиза, компьютерные технологии.

In the article the author has a comprehensive analysis of historical sources and scholarly views of Forensic scientists for the development and use of forensic and technical examination of documents in the practice of investigating crimes. On this basis, the author defines its own mechanism for improvement seen on the conduct of forensic and technical examination of documents (the STED) to the tasks of criminal justice.

Key words: criminalistics, document examination, computer technology.

Актуальність теми статті є очевидною, оскільки історичне дослідження будь-якої галузі науки і техніки має особливе значення, бо складає цілу систему життєво важливих прецедентів і є емпіричною основою як для створення загальної теорії науки, так і для узагальнення певних практичних рекомендацій. Значну роль у судовому розслідуванні відіграють документи, які широко використовуються для різноманітних цілей у багатьох галузях людської життєдіяльності і здатні відбивати широкий спектр інформації відносно осіб, предметів, процесів, явищ і подій, що підлягають дослідженню у судовому порядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, дозволяє виділити ряд науковців, які висвітлювали у своїх працях наукові засади криміналістичного дослідження документів. Серед українських вчених-криміналістів необхідно виділити А.В. Іщенка, Н.І. Клименка, В.П. Колмакова, В.К. Лисиченка, М.В. Салтевського, М.Я. Сегая, С.І. Тихенка, І.Я. Фрідмана, В.Ю. Шепітька, також доцільно виділити і російських криміналістів, а саме

Р.С. Белкіна, А.І. Вінберга, О.О. Ейсмана, Ю.Г. Корухова, Д.Я. Мирського, О.Р. Росинську, М.В. Терзієва, О.Р. Шляхова, М.П. Яблокова.

Метою даної статті є проведення комплексного аналізу історичних джерел та наукових поглядів вчених-криміналістів щодо розвитку та використання судово-технічної експертизи документів. Вироблення на цій основі власних бачень щодо вдосконалення механізму провадження судово-технічної експертизи документів (надалі СТЕД), з метою виконання завдань кримінального судочинства.

Необхідність створення періодизації і виділення етапів розвитку СТЕД пов'язана з її багатовіковою історією, потребою в систематизації даних різноманітних літературних і правових джерел. На нашу думку, історичний розвиток криміналістичних досліджень документів, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій, невід'ємно пов'язаний із періодами становлення і розвитку криміналістики, судової експертизи, СТЕД та судово криміналістично-технічної експертизи (надалі СКТЕ) тощо.

Історії виникнення і розвитку криміналістики, криміналістичної експертизи, експертних установ присвятило свої роботи багато криміналістів. Поряд із цим в основу їх періодизацій покладено певні важливі, на думку авторів, історичні факти. Наприклад, А.В. Іщенко розробив періодизацію криміналістики, яка ґрунтується на регулюванні нормами права можливості та процедури формування і використання криміналістичних знань у правоохоронній діяльності, і охоплює найважливіші криміналістичні події з найдавніших часів до нашого часу [1, с. 44].

Ми підтримуємо думку О.В. Шведової, що в основу періодизації виникнення і розвитку спеціальних знань в такій галузі знань, як СТЕД, покладено найважливіші події з криміналістичного дослідження документів (зокрема машинописних) [2, с.22].

1. Донауковий період: – зародження СТЕД (приблизно II тисячоліття до н.е. – кінець XVII ст.); – етап емпіричних досліджень у розвитку СТЕД (XVIII ст. – кінець XIX ст.).

2. Розвиток СТЕД як галузі наукових знань (кінець XIX ст. – XX ст.).

3. Створення і розвиток окремих наукових методів, методик, напрямів СТЕД (від I половини XX ст.).

4. Створення нових напрямів СТЕД, пов'язаних з розвитком комп'ютерних технологій і появою нових видів об'єктів дослідження (від 80-х рр. XX ст.).

Варто зазначити, що перший етап доцільно виокремити з підробки документів, яка з'явилася з початком розповсюдження письмових документів. Наприклад, у Стародавньому Вавилоні в законах царя Хамурапі (1792-1750 рр. до н.е.) письмові акти були, разом із клятвами, свідченнями і ордаліями, одними із джерел доказів під час судового процесу, судові ж рішення виконувалося на спеціальній глиняній дошці і закріплювалося відбитком печатки [3, с. 29]. Ще у Стародавньому Римі в VI ст. н.е. були розповсюджені підробки письмових заповітів шляхом прикріплення до них печаток з інших документів за допомогою нового шнура. Судебник 1497 р., Судебник 1550 р., Церковне Уложення 1649 р. містять відомості про такий вид злочину, як підробка царських печаток, грамот і наказних листів. Першим же друкарським посібником, який присвячений судово-експертному дослідженню документів (виявленню підробок), є книга Ф. Демеля, видана в 1604 р. у Парижі [4]. У I половині XVII ст. було засновано одну з перших експертних установ – „Аптекарський приказ”, у 1818 році – створено Експедицію заготівлі державних паперів (серед співробітників виділялися А.А. Поповицький, Г.К. Скамоні, Р.А. Пффер та Є.І. Клейн), яка вивчала документи з метою встановлення їх справжності, а за її результатами складався акт [5, с. 43].

Другий етап розпочався із виникнення в XIX ст. криміналістики як науки [6, с. 3], що сприяло розвитку наукових засад її розділів, застосуванню не лише криміналістичних, але і наукових знань із інших галузей. Зокрема розвитку СТЕД сприяло застосування хімічних методів. Значна роль у розробці засобів захисту важливих банківських документів (чеків) нале-

жить великому вченому Дмитру Івановичу Менделєєву. У 1870 р. на прохання голови Державного банку він рекомендував використовувати для виготовлення чеків тонкий і слабо проклеєний папір, щоб барвник глибоко проникав у середину і його було б важко видалити підчисткою, травленням або іншим способом [7, с. 209-210].

Становлення СТЕД пов'язане з ім'ям видатного вченого, одного із засновників криміналістики і СТЕД, судового фотографа і члена російської фотографічної спілки Євгена Федоровича Бурінського (1849-1912 рр.). У 1889 р. він у приміщенні Петербурзького окружного суду заснував першу в світі судово-фотографічну лабораторію (у січні 1839 р. француз Луї Жак Дагер винайшов перший практичний спосіб фотографування – дагеротипію [8, с. 20]). У 1893 р. Є.Ф. Бурінський призначається завідувачем урядової судово-фотографічної лабораторії при прокурорі Санкт-Петербурзької судової палати, яка в 1912 р. була перетворена у Петербурзький кабінет науково-судової експертизи, що стало початком створення судово-експертних установ на теренах колишньої Російської імперії. Необхідність написання у 1903 р. монографії, присвяченої судовій експертизі документів, Є.Ф. Бурінський пояснював відсутністю жодної монографії (статті), присвяченої процесуальному значенню експертизи документів [9]. У цій роботі, яка складається із десяти глав, розглядаються різноманітні фотографічні методи, зокрема підвищення контрасту та кольороподілення, і надано рекомендації щодо всебічного дослідження документа [9, с. 2]. У монографії наведено багато прикладів дослідження документів, наприклад, текстів пергаментів часів князя Донського, знайдених у 1845 р. під час ремонтних робіт у Кремлі. Методи, описані в книжці Є.Ф. Бурінського, мають велике практичне значення та активно використовуються і тепер (відновлення невидимих, слабо видимих текстів тощо).

28 липня 1912 р. було затверджено закон про створення при прокуроріві Санкт-Петербурзької судової палати першого в Росії Кабінету науково-судової експертизи [1, с. 85]. Згодом його було створено в Москві, у 1913-1914 р. – у Києві, Одесі, у 1923 р. – у Харкові [10]. В цих кабінетах виконувалися СТЕД, трасологічні, почеркознавчі експертизи [11] тощо. З 1925 р. ці установи стали називатися Інститутами науково-судової експертизи, а пізніше – Науково-дослідними інститутами науково-судових експертиз. Відомий вчений-криміналіст С.М. Потапов, який у 20-х рр. XX ст. очолював Київський кабінет науково-судової експертизи, створив лабораторію судових експертиз, де проводилися дослідження документів за допомогою судово-дослідницької фотографії [12, с. 11]. Крім того, С.М. Потапов із В.І. Фаворським досліджували документи у УФП і ІЧП, а останній разом із М.О. Петровим розробив метод озобромного посилення контрастів при дослідженні вицвілих, витравлених, стертих текстів [13, с. 9].

Величезне значення для розвитку СТЕД мала книжка німецького криміналіста Альберта С. Осборна “Der technische nachweis von schriftfalschungen” (“Тех-

ніка дослідження документів”), перекладена на російською мовою в 1932 р. С.М. Потаповим, окремі розділи якої присвячено підчисткам і іншим змінам у документах, встановленню віку спірних документів, дослідженню шрифтів друкарських машин і т.ін. С.М. Потапов у передмові до цієї книжки писав, що А.С. Осборн трактує документ як фактор і вираз інтересів індивідуума, а поняття письма – як цілий ряд дуже складних дій, які представляють в цілому комбінацію форм, що є видимим результатом психічних і фізичних навичок, а також, що, крім дослідження почерку, тексту, в роботі даються детальні вказівки щодо дослідження паперу, чорнил, шрифту друкарських машин [14, с. 3].

У першому підручнику криміналістики в двох книжках (1935-1936 рр.) один із розділів, написаний С.М. Потаповим, присвячений дослідженню документів, а через три роки в його другому підручнику в співавторстві з А.І. Вінбергом з’явився підрозділ „Исследование машинописи” („Дослідження машинопису”) [15, с. 61, 69].

У керівництві з криміналістики Едмона Локара, виданому в 1941 р., окрема глава присвячена документам, виконаним на друкарських машинах, видам їх шрифтів, дослідженню анонімних листів, складених із типографських знаків [16, с. 499-502].

Початок третього етапу розвитку СТЕД, слід відраховувати з появи робіт видатного українського вченого та судового експерта Бориса Романовича Киричинського (1908-1984 рр.). Методам судової експертизи було присвячено написане ним у 1937 р. разом із В.М. Павловським „Краткое руководство по судебной и судебно-метрической фотографии” („Стисле керівництво з судової і судово-метричної фотографії”) [17]. У 1946 році Б.Р. Киричинський захистив дисертацію на тему „Криминалистическое исследование документов в инфракрасных лучах” („Криміналістичне дослідження документів у інфрачервоних променях”), де писав про відновлення обгорілих і невидимих текстів, встановлення хронологічної послідовності нанесення штрихів тощо [18, с. 123]. Крім того, ним, разом з О.О. Ейсманом, застосовувалися УФП, а його методи фотометричних вимірів в ГЧП і спеціальний термоелектричний індикатор (“термошуп”) дозволяли порівнювати різні зразки матеріалів письма.

Після монографії, виданої в 1947 р., у 1949 р. вийшла з друку праця М.В. Терзієва, О.О. Ейсмана „Введение в криминалистическое исследование документов” („Вступ до криміналістичного дослідження документів”), в якій: уперше вживався термін “технічна експертиза документів”; документ (рукописні акти і машинописні акти, акти, виконані поліграфічним способом) у криміналістичному розумінні розглядався як письмовий речовий доказ; були визначені завдання криміналістичного дослідження документів тощо [19].

Вищеназвані праці, а також ряд інших сприяли подальшому розвитку судової експертизи, взагалі, і СТЕД як самостійної галузі знань, зокрема.

Почали активно розвиватися напрями СТЕД: судово-поліграфічна експертиза документів, експертиза машинописних текстів. Важливе значення для цих і ін-

ших видів досліджень мають: винайдений у 1936 р. В.Я. Павленко метод дослідження штрихів, що перетинаються, розроблений С.Ш. Касімовою у 1956 р. дифузно-копіювальний метод, запропоновані М.В. Салтєвським метод фотографічного виключення, ідея діафрагмування стереомікроскопу тощо [4].

З кінця 50-их рр. бере свій початок ідея формування загальної теорії судової експертизи як науки – судової експертології, яку розвивали О.Р. Шляхов, А.І. Вінберг, Н.Т. Малаховська, Ю.Г. Корухов, М.Я. Сегай і інші. Важливе значення для розвитку цієї теорії, а відповідно і теоретичних засад СТЕД мала монографія А.І. Вінберга, Н.Т. Малаховської [20].

Формуються самостійні підвиди СТЕД зі своїми предметом, об’єктом, завданнями, методологією, наприклад, у середині 80-их рр. – дослідження електрофотографічних копій. Розвитку СТЕД і її підвидів сприяло використання нових методів (профілювання, термокопіювання, використання інтерференційних світлофільтрів) і розроблення комплексних методик (наприклад, встановлення послідовності нанесення штрихів, що перетинаються).

Завершальний четвертий етап розвитку СТЕД пов’язаний із виникненням нових напрямків дослідження, до яких ми відносимо і криміналістичне дослідження документів, виконаних за допомогою комп’ютерних технологій. Цей вид дослідження має багато суміжних питань із новим родом судових експертиз – комп’ютерно-технічною експертизою. В Росії з 1994 р. почалося виробництво судових експертиз комп’ютерних засобів організаціями, які не мали статусу державних експертних установ, а з 1996 р. – експертно-криміналістичними підрозділами ОВС і судово-експертними закладами МЮ Росії [21, с. 11]. Відомий російський вчений і криміналіст О.Р. Росинська, вивчаючи проблеми інженерно-технічних експертиз, із 1995 р. активно займається розробкою наукових засад СКТЕ, залучаючи програмістів і інших спеціалістів у галузі комп’ютерних технологій. Можливості дослідження комп’ютерних програмних засобів активно використовуються і співробітниками українських науково-дослідних установ. У 1998 році у Київському НДІСЕ був створений сектор із досліджень комп’ютерної техніки і програмних продуктів, сьогодні – лабораторія дослідження комп’ютерної техніки і цифрових технологій (очолює К.Ю. Усков). З цього часу при проведенні досліджень документів, виконаних за допомогою комп’ютерних технологій, складні завдання можуть бути вирішені із застосуванням спеціальних знань у галузі СТЕД і СКТЕ.

Варто зазначити, що окремі методики криміналістичного дослідження машинописних текстів були розроблені ще в 30-40-х рр. [22, с. 73]. У досяжних нам джерелах перша публікація щодо видів шрифтів, ознак друкарських машин і методів їх ідентифікації датується 1931 р., коли професор Шавіні надрукував статтю про завдання дослідження машинописних текстів і методи їх вирішення. Вивчалися морфологічні ознаки, навички осіб, які друкували тексти, внесени у документи зміни (шляхом додрукування), а також створювалося технічне забезпечення цих досліджень (наприклад,

Осборном – пристосування для вимірювання міжрядкових інтервалів) [16, с. 499-502].

Оскільки широке розповсюдження друкарських машин закономірно призвело до їх використання з метою підробки документів, судова та слідча практика постійно ставила перед експертизою нові завдання: ідентифікація нових машин, які раніше не експлуатувалися [23, с. 34-36]; встановлення послідовності нанесення штрихів кулькової ручки і машинописних знаків [24, с. 197]; дослідження машин, обладнаних шрифтами інших національностей [25] тощо.

Хоча методики дослідження текстів, надрукованих на безважливих друкарських машинах, були розроблені ще у кінці 70-их – на початку 80-х рр. [26, с. 34-35;], сьогодні створюються нові методики дослідження документів, виконаних на сучасних друкарських машинах, зокрема електронних [27].

З початку 70-х рр. для виготовлення документів почали використовуватися такі технічні засоби, як клавіатури для кодування тексту, ЕОМ, оптичні читаючі пристрої (ОЧП), відеотермінали (ВДТ), що вже тоді поставило питання про можливість їх дослідження. В.М. Палій на основі вивчення конструктивно-технологічної бази знакодуючих, знаковинтезуючих пристроїв запропонувала їх класифікацію, систему загальних і особливих ознак, методику дослідження. Наукові роботи в галузі дослідження документів, виконаних за допомогою електрофотографічних, знакодуючих, знаковинтезуючих пристроїв, проводилися співробітниками Київського НДІСЕ Т.М. Мороз, Г.Д. Лугоновою, В.В. Липовським, Луганського інституту внутрішніх справ – В.В. Бірюковим, В.В. Коваленко, науковими співробітниками Одеського НДІСЕ – В.І. Тихоною, Т.О. Захаровою, І.О. Тіщенко, М.В. Поляковою, Харківського НДІСЕ – Л.П. Щербаковською, Г.Ф. Дьяченко й іншими.

Крім того, дослідженням документів, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій, займалися Донецький, Дніпропетровський, Кримський, Львівський НДІСЕ при МЮ України, ДНДЕКЦ, НДЕКЦ при ГУМВС України в м. Київ, інші експертні установи України, Росії, Білорусі, інших держав. Проводяться численні конференції (семінари), наприклад, у рамках Сімферопольської міжнародної науково-практичної конференції з актуальних проблем криміналістики (ве-

ресень 2002 р.), на секції „Проблеми криміналістичної техніки і судової експертизи” слухалися доповіді про особливості експертних досліджень електронних документів, проблеми техніко-криміналістичного дослідження контрафактної продукції і т.ін. [28].

У Харківському НДІСЕ на сьогоднішній день значну увагу приділено дослідженню цифрового друку, який застосовується в сучасних поліграфічних засобах – друкарських машинах та пристроях, які працюють за електрофотографічним принципом. Як зазначає М.Л. Цимбал, виявлено специфічні ознаки нових технологій цифрового офсетного і трафаретного друку, які відображаються у поліграфічній продукції, а саме: одержано нові дані про цифрові офсетні машини, в яких реалізується рідинна електрофотографія, та цифрові множильні пристрої (різографи, дублюкатори), які використовують спосіб трафаретного друку; завершено виконання наукової теми з експертизи документів, виконаних за допомогою струменевих принтерів.

При дослідженні документів, виконаних за допомогою комп'ютерної техніки, застосовуються методи дослідження машинописних текстів (мікроскопічне дослідження, зйомка в ТВЧ (токах високої частоти), профілювання, зйомка дифракційних спектрів літер у когерентному світлі лазерів з подальшою обробкою одержаних даних на комп'ютері.

Пріоритетними ж напрямками досліджень є експертиза сучасних касових чеків, документів, виконаних на цифровій поліграфічній техніці, дослідження барвника, який використовується в принтерах, зокрема струменевих, тощо, а однією з актуальних проблем – розробка ефективної методики встановлення абсолютної давності виготовлення документів.

Усе викладене вище дозволяє зробити висновок, що історія виникнення та становлення технологій створення машинописних документів та їх експертних досліджень має важливе значення для розвитку комплексне криміналістичне дослідження документів, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій (надалі ККДДКТ) як нового виду дослідження, а розробка експертних методик із дослідження документів, виготовлених за допомогою комп'ютерних технологій взагалі і принтерів різних моделей зокрема, на сьогодні є актуальним завданням судової експертизи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Іщенко А.В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень: Монографія / За ред. І.П. Красюка. – К.: НАВСУ, 2003. – 359 с.
2. Шведова О.В. Комплексне криміналістичне дослідження документів, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій: Дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Київський національний університет внутрішніх справ. – Київ, 2006. – 259с.
3. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. – К.: Вентурі, 1997. – 304 с.
4. Щербаковская Л.П. История развития судебно-технической экспертизы документов // Теория та практика судової експертизи і криміналістики: Зб. наук.-практ. матеріалів (до 80-річчя заснування Харківського НДІ судових експертиз). – Харків: Право, 2003. – Вип. 3. – С. 114–121.
5. Криміналістика: Підручник / Біленчук П.Д., О.П. Дубовий, М.В. Салтєвський, П.Ю. Тимошенко; за ред. акад. П.Д. Біленчука. – К.: АТКА, 1998. – 416 с.
6. Клименко Н.И., Домбровский Р.Г. Криминалистические знания: природа и содержание // Криминалистика и судебная экспертиза: межведомственный научно-методический сборник. – К.: Министерство юстиции Украины, 1995. – Вип. 47. – С. 3–10.

7. Технично-криміналістическа експертиза документів: Учебник. – Волгоград: ВСШ МВД ССРСР, 1978. – 215 с.
8. Лазаревский И.И. Полиграфсправочник для художника, автора, редактора / Под ред. В.В. Попова. – М.: ГИЗЛЕГПРОМ, 1944. – 100 с.
9. Буринский Е.Ф. Судебная экспертиза документов, её производство и пользование ею. – С. Птб.: Типография Спб. т-ва Печатного и Издательского дела „Труд“, 1903. – 346 с.
10. Комаха В.О. Історія криміналістики як одна з актуальних проблем сучасності // Актуальні проблеми криміналістики. – Харків: Гриф, 2003. – С. 60–62.
11. Коновалова В.Е. Экспертные исследования в Украине в 1918-1921 годах: фрагмент истории: Зб. наук.-практ. матеріалів (до 80-річчя заснування Харківського НДІ судових експертиз). – Харків: Право, 2003. – Вип. 3. – С. 106–109.
12. Салтєвський М.В., Малышев В.Н. Из истории развития криминалистики криминалистических подразделений МВД Украинской ССР // Криминалістика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1979. – Вип. 19. – С. 10–16.
13. Тихенко С.И., Лисиченко В.К. Развитие криминалистики в Украинской ССР за 50 лет Советской власти // Криминалістика и судебная экспертиза. – К.: РИО МООП УССР, 1967. – Вип. 4. – С. 7–32.
14. Осборн А.С. Техника исследования документов: Пер. с нем. С.М. Потапова. – М.: Советское законодательство, 1932. – 198 с.
15. Белкин Р.С. История отечественной криминалистики. – М.: Норма, 1999. – 486 с.
16. Локар Э. Руководство по криминалистике: Пер. с франц. проф. С.В. Познышева и Н.В. Терзиева; под ред. С.П. Митричева. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СРСР, 1941. – 543 с.
17. Павловский В.М., Киричинский Б.Р. Краткое руководство по судебной и судебно-метрической фотографии: Библиотека следователя. – К.: КНИИСЭ, 1937. – 80 с.
18. Киричинский Б.Р. Криміналістическе дослідження документів в інфрачервоних променях: Дис. ... канд. юрид. наук в 2-х частинах: Ч.1: текст. – К., 1946. – 141 с.
19. Терзиев Н.В., Эйман А.А. Введение в криминалистическое исследование документов. – Ч. 1. – М.: Госюриздат, 1949. – 124 с.
20. Винберг А.И., Малаховская Н.Т. Судебная экспертология (Обще-теоретические и методологические проблемы судебных экспертиз). – Волгоград.: ВСШ МВД ССРСР, 1979. – 183 с.
21. Россинская Е.Р., Усов А.И. Судебная компьютерно-техническая экспертиза. – М.: Право и закон, 2001. – 414 с.
22. Клименко Н.И., Рукина Л.П. К вопросу об установлении исполнителя и автора машинописного документа // Криминалістика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1978. – Вип. 16. – С. 73–78.
23. Самошина З.Г. Новые методы криминалистического исследования машинописных текстов // Экспертная техника. – М.: ВНИИСЭ, 1976. – Выш. 50. – С. 34–48.
24. Селиванов Н.А. Современное состояние криминалистической техники и пути её развития (статья вторая) // Вопросы криминалистики. – М.: Госюриздат, 1962. – № 6-7. – С. 189–222.
25. Манукян Т.А. Криміналістическе дослідження документів, виконаних на армянском языке, при расследовании хищений государственного и общественного имущества: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Харьков. юрид. ин-т. – Харьков, 1971. – 23 с.
26. Черткова Т.Б. Возможности криминалистического исследования машинописных текстов, в целях установления групповой принадлежности безрычажных пишущих машин // Проблемы судебно-технической экспертизы документов: Сб. науч. тр. – М.: ВНИИСЭ, 1980. – № 45. – С. 34–41.
27. Питиримов А.М., Шайдуллин Ф.Т. Характеристические данные пишущих машин ПК „Башкирия–Уфа“, „Украина (Волга)“, ПП „Москва“, ПЭК „Горизонт“, „Ятрань“ // Теоретические проблемы и практика экспертных исследований: Сб. науч. тр. – Ташкент: Таш. ГУ, 1982. – № 682. – С. 43–64.
28. Клименко Н., Прадід Ю. Міжнародна науково-практична конференція з актуальних проблем сучасної криміналістики // Право України. – К.: Міністерство юстиції України, 2002. – № 12. – С. 159–161.